РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

10.33124/hsuf.2018.10.10

Кай Струве

**BABYN YAR. HISTORY AND MEMORY, ED. BY
VLADYSLAV HRYNEVYCH AND PAUL ROBERT
MAGOCSI. KYÏV: DUKH I LITERA, 2016. 328 p. /
БАБИН ЯР. ІСТОРІЯ І ПАМ'ЯТЬ, ЗА РЕД.
ВЛАДИСЛАВА ГРИНЕВИЧА ТА ПАВЛА-РОБЕРТА
МАҒОЧІЯ. КИЇВ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2016. 328 с.**

Збірник, який ми будемо обговорювати, було створено в 2016 р. як частину серії ініціатив «Ukrainian Jewish Encounter Initiative» (Українсько-єврейська зустріч) на честь 75-ї річниці масових убивств у Бабиному Яру. Він з'явився водночас в англomовній та українomовній редакціях. Рецензія надається на англomовне видання.

Статті, які увійшли до видання, були створені науковцями, але призначені для широкого загалу, що обумовлює їх оглядовий характер. Відповідно вони не обтяжені науковими коментарями, а мають по завершенні перелік важливих літературних джерел за тематикою.

Видання має на меті, як зазначено вже в підзаголовку, зображення як історії Бабиного Яру, так і історії пам'яті про це місце. Лейт-мотивом твору є саме пам'ять, насамперед у Радянському Союзі та незалежній Україні. Оскільки термін «Бабин Яр» — в міжнародній дискусійній практиці «Бабий Яр» — по-різному розуміють у різних контекстах, з ним пов'язують також і різноманітні уявлення про те, як саме треба згадувати те, що відбулось в Бабиному Яру. Таким чином книга опосередковано, а в деяких статтях безпосередньо, приєднується до актуальної дискусії про те, як в майбутньому має зображуватись Бабин Яр¹.

По суті існують два різних поняття про те, як розуміти «Бабин Яр». Одне поняття відсилає до радянських інтерпретацій. Вже наприкінці

¹ Див. також пропозиції, які було розроблено в рамках іншого проекту «Українсько-єврейська зустріч» (Ukrainian Jewish Encounter Initiative) на честь річниці 2016 р., <https://ukrainianjewishencounter.org/en/uje-babyn-yar-memorial-space-necropolis-competition-day-3/>. У зв'язку з відзначанням дня пам'яті в 2016 р. було започатковано ініціативу створення музею на території Бабиного Яру, основним завданням якого має стати висвітлення історії цього місця та Голокосту в Україні, див. www.babi Yar.org.

війни Бабин Яр описували в радянських публікаціях як місце масових вбивств, у якому німцями було знищено неймовірну кількість людей. Кількість жертв, яку називали, нараховувала 100 000 та більше. Частіше за все євреїв не виділяли при цьому в окрему групу жертв, а відносили до категорії «мирних радянських громадян». Окрім цього, в радянських публікаціях другою центральною групою жертв називали військовополонених. У кінці кінців Бабин Яр став синонімом брутального німецького окупаційного режиму на радянській території та його злочинів. На противагу в міжнародній суспільній думці термін «Бабин Яр» ототожнюють з масовим знищенням євреїв 29 та 30 вересня 1941 р., під час якого відповідно до звіту виконавців злочину з айнзатцгрупи С було вбито 33 771 київського єврея. Тут Бабин Яр є синонімом Голокосту на окупованих територіях Радянського Союзу, під час якого вбивства скоювали в основному як масові розстріли. Акція знищення 29 та 30 вересня 1941 р. в Києві була наймасштабнішою з них.

Три перші статті видання мають вступний характер. Спочатку ми знайомимось зі змістовним оглядом київського історика *Михайла Кальницького* про давню історію місцевості яру Бабин Яр з часів перших поселень у період раннього палеоліту до 1930-х років (с. 15—32). Наступна стаття *Ігоря Шупака* також має вступний характер. Порівнюючи націонал-соціалістичну Німеччину та Радянський Союз він порушує одне з найважливіших питань в історії ХХ сторіччя. Основна лінія статті висвітлює політику цих систем щодо євреїв до вторгнення Німеччини на територію Радянського Союзу в червні 1941 р. Ігор Шупак надає аргументи про те, що не тільки з боку Німеччини, а й у відповідному сенсі і в Радянському Союзі під керівництвом Сталіна існував намір знищення, який в першу чергу мав на меті не фізичне знищення, а усунення окремої єврейської національної, культурної або релігійної ідентифікації (як і всіх інших національних і культурних партикуляризмів). Він звертає увагу також на німецько-радянську співпрацю у 1939—1941 рр. та її наслідки, які врешті-решт створили передумови для німецької експансії у Східній Європі та для Голокосту.

Третя вступна стаття стосується німецької окупації в Україні в період між 1941 та 1944 рр. (с. 53—63). *Карел Беркгофф* презентує в ній дуже чіткий, та, попри стислість, дуже змістовний вступний матеріал про долю різноманітних груп під час німецького панування, насамперед про долю євреїв, але також і радянських військовополонених, ромів та пацієнтів психіатричних лікарень.

Крім того, він висвітлює німецьку політику знищення великих міст голодом, виснаження сільських регіонів та депортацію на примусові роботи до Німецького Райху. Беркгофф піднімає також тему значення місцевої української адміністрації за часів німецького панування та супротиву різноманітних партизанських груп.

До центральних глав книги належать насамперед дуже змістовні статті Віталія Нахмановича та Владислава Гриневича. Зокрема, стаття Гриневича є вступною до викладів на тему пам'яті про Бабин Яр, а Віталій Нахманович зображує злочини, які відбувались в Яру та на прилеглий території за часів німецької окупації в Києві з вересня 1941 р. до листопада 1943 р. (с. 65–105). Стаття починається з опису масштабного масового вбивства 29 та 30 вересня 1941 р. Автор досліджує питання про те, чи брали участь та яким чином були задіяні українці в діях, які виконувала айнзатцгрупи С та батальйони німецьких поліціантів (с. 78–90). Віталій Нахманович демонструє, що уявлення про участь українців як стрільців у масових знищеннях походить з радянських публікацій, які конструювали ворожий образ українських націоналістів з пропагандистською метою. Він доходить висновку, що українські поліціанти були задіяні 29 та 30 вересня в оточенні території, у сортуванні відібраного майна євреїв та під час заганяння їх до місця розстрілу. Він ідентифікує українців як загін, що складався приблизно із 300 осіб під керівництвом членів ОУН(м) та був зібраний за німецьким наказом у Житомирській області здебільшого з військовополонених (с. 85).

Віталій Нахманович порушує питання про участь місцевих поліціантів у наступних розстрілах, які відбувались після масштабного масового вбивства 29 та 30 вересня. Він має змогу не тільки показати, що вони виявляли та арештовували євреїв та комуністів, а й те, що в деяких випадках вони брали участь в екзекуціях в якості стрільців (с. 86–88). Члени мельниківської ОУН, які спочатку були призначені на керівні посади української поліції, наприкінці 1941 та на початку 1942 рр. були звільнені зі своїх позицій, а деякі з них також розстріляні.

Нахманович не обмежує своє зображення подій, пов'язаних з терміном «Бабин Яр», тільки масовими розстрілами людей у вересні 1941 р., а займається також й іншими злочинами, які відбувались в Яру або на прилеглих ділянках за часів німецької окупації Києва. Кінець кінцем він використовує поняття Бабиного Яру, яке походить з радянських часів, коли йдеться про загальну чисельність жертв

90 000–100 000, хоча він, на противагу радянському баченню, дуже чітко показує, що євреї були основною групою жертв.

Зокрема, до описаних у статті подій під загальною назвою «Бабин Яр» включено тему концентраційного табору Сирець, який було організовано навесні 1942 р. в безпосередній близькості від Бабиного Яру. Безсумнівно, цей табір також належав до великих злочинів німецького окупаційного панування в Києві. 3 000 в'язнів було розміщено в землянках, вони майже не отримували їжу та потерпали від постійних знущань наглядачів СС (с. 90–92). Окрім цього табору Нахманович називає пропускний табір для радянських військовополонених, який існував у 1941 р. на прилеглій до Бабиного Яру території. У протитанковому рову тут відбувались катування військовополонених. Кількість жертв невідома. Дані різних джерел зазначають від 2 000 до 20 000 (с. 100).

На території Бабиного Яру, як вже зазначалось, також відбувались численні розстріли і після 29–30 вересня. Яр використовували і для знищення трупів, якщо вбивства проводились у газових машинах, які застосовувала німецька поліція безпеки. Серед жертв цих страт більш пізнього періоду переважну більшість становили євреї. Але серед вбитих були і роми, і пацієнти психіатричної лікарні, що знаходилась неподалік, і радянські підпільники.

Дуже дискусійна група жертв складалась з членів ОУН, оскільки вони через київську українську поліцію також могли бути задіяні, як згадувалось, у скоєнні вбивств у Бабиному Яру. У грудні 1941 р. в Києві німці почали арештовувати й учасників ОУН. За даними джерел організації було вбито 621 учасника ОУН у Києві під час німецької окупації. Ця цифра є предметом дискусій. Скільки з них було знищено в Бабиному Яру, також незрозуміло. Однак ці питання не є предметом глибокого вивчення статті (с. 98).

Друга центральна стаття видання має назву «Бабин Яр після Бабиного Яру» (автор Владислав Гриневич) та вводить нариси до історії пам'яті. Вона складається з двох великих частин. У першій частині автор висвітлює протиріччя в пам'яті про Бабин Яр у Радянському Союзі. В. Гриневич займається вивченням конфлікту між радянською владою та київськими євреями, що хотіли пам'ятати про долю їх родичів, яких було страчено в Бабиному Яру. Пізніше цей конфлікт охопив також євреїв з інших частин Радянського Союзу, для яких Бабин Яр щонайпізніше з 1960-х рр. став центральним символом німецького геноциду євреїв на радянській території. Проте радянська влада одразу після повернення Києва в листопаді 1943 р. за

допомогою терміна «мирні радянські громадяни» почали маскувати той факт, що в Бабиному Яру було вбито більшою мірою єврейське населення. У 1950-х рр. яр використовували як резервуар для стічних вод. Це скандальне використання місця наймасовіших вбивств євреїв на окупованих територіях Радянського Союзу, яке стало приводом для створення в 1961 р. відомого вірша Євгена Євтушенка, призвело до того, що Бабин Яр став центральним місцем пам'яті для євреїв з інших частин Радянського Союзу та не тільки уособив протест проти радянських репресій пам'яті про Голокост, а й став приводом для висунення вимог про надання можливості виїзду євреїв до Ізраїлю. Протест проти радянських репресій та фальшування власної культури та історії, як зазначено в цій роботі, об'єднав українців і євреїв. На 25-ту річницю, яка відзначалась 29 вересня 1966 р., відбувся мітинг без дозволу радянської влади. У ній взяло участь близько тисячі осіб, переважно євреїв, але серед них були також українські та російські письменники та дисиденти. Особливе сильне враження справила промова Івана Дзюби, в якій він визначав злочин Бабиного Яру як результат зневаги до прав людини та висував вимоги поважати мови, історії та культури різних націй, насамперед євреїв та українців. І пізніше на річницю трагедії в Бабиному Яру 29 вересня також відбувались заходи, здебільшого за участі євреїв з Києва та інших місць Радянського Союзу, запобігти яким Радянська влада намагалась всілякими методами.

У другій половині статті Гриневич зображує Бабин Яр як предмет української історичної політики з часів незалежності 1991 р. Передусім він орієнтується на святкування з нагоди вшанування пам'яті у річниці, особливе велике значення серед яких мали заходи, організовані у 1991, 2001, 2006, 2011 та 2016 рр. Він показує, як ці заходи та позиції українських президентів, залежно від політичних орієнтирів та основної лінії їхньої історичної політики, маневрували між радянських традицій, національної української трактовки історії, пам'яті українських євреїв та міжнародним значенням пам'яті про Голокост (с. 143–154).

Темами наступних статей видання також є різні форми спогадів про Бабин Яр. *Ірина Захарчук* займається дослідженням текстів про Бабин Яр в радянській та українській літературі (с. 205–237). Літературні обговорення Бабиного Яру спонукають *Асю Ковригину-Крейдиш* до літературознавчих роздумів про співвідношення пам'яті та літератури про Голокост у Радянському Союзі та на Заході (с. 157–177). *Карел Беркгофф* пропонує нам корисний та змістовний огляд про Бабин Яр у документальних та художніх фільмах, починаючи з ранніх

радянських екранізацій, закінчуючи найсучаснішими роботами (с. 239–257). *Ірина Клімова* досліджує твори про Бабин Яр в радянському та українському мистецтві, серед яких пам'ятник, створений в 1976 р. (с. 259–273), а *Наталія Семененко* займається аналізом музичних творів, які мають відношення до Бабиного Яру (с. 275–290).

Стаття *Гелінади Грінченко* «Бабин Яр в усній історії» (с. 179–204) відтворює події 29 та 30 вересня за допомогою інтерв'ю осіб, що залишилися в живих, які записувались з 1990-х рр. та перебувають в архівах Американського меморіального музею Голокосту у Вашингтоні та в Інституті дослідження Голокосту при Південно-Каліфорнійському університеті в Лос-Анджелесі (Shoah Foundation Institute der University of Southern California in Los Angeles). Ці інтерв'ю мають особливе значення, оскільки в Радянському Союзі майже не записувались спогади євреїв, яким вдалося пережити цю трагедію. За допомогою голосів респондентів, які залишилися в живих, авторці вдалося докладно та дуже детально реконструювати події. Саме тому ця стаття передусім є дуже вагомим внеском в дослідження історії масового нищення, а не лише в пам'ять про це.

На завершення збірки *Віталій Нахманович* дає зображення актуальної ситуації на території Бабиного Яру (с. 291–313). З одного боку, він демонструє, що плани відносно загальної концепції, які були оголошені під час вшанування пам'яті з нагоди річниці в 2011 р., досі не реалізовані. З іншого – він налічує загалом 36 пам'ятників та меморіальних дощок, які були на цій території в 2016 р. За винятком радянського пам'ятника 1976 р. вони були встановлені різними громадськими організаціями, починаючи з 1991 р. Автор стверджує, що вони «більш-менш відзначають усі можливі аспекти трагічних подій, що сталися протягом війни та після неї» (с. 292). З огляду на різноманітні історичні міфи, Нахманович песимістично налаштований щодо виникнення єдиного уявлення про Бабин Яр та прийняття єдиної концепції про те, як місцевість має виглядати. Він розрізняє радянський, єврейський та український міфи про часи німецької окупації, усі вони мають специфічний погляд на події в Бабиному Яру. Чому автор також наводить тут німецький міф, який він до того ж неправильно інтерпретує, рецензенту є незрозумілим.

Збірник завершується післямовою «Post Scriptum» з двома дуже особисто представленими роздумами про Бабин Яр. Ізраїльський історик *Шимон Редліх*, який дитиною пережив Голокост у Бережанах, згадує тут про свою участь у заходах із вшанування пам'яті в 1991 р., які вперше відкрито порушили радянське мовчання про

Голокост (с. 315–318). Його стаття висвітлює також і іншу тему, а саме велику роль Євгенія Євтушенка та його поеми 1961 р. про Бабин Яр у поширенні на весь світ історії про нищення людей у вересні 1941 р. Редліх змальовує, як він вперше дізнався про це завдяки поемі Євтушенка в 1960-х рр.

Мирослав Маринович у своєму завершальному «Post Scriptum» навпаки намагається запропонувати розв'язання проблеми різних тлумачень та різного сприйняття Бабиного Яру, висловленої Нахмановичем (с. 319–324). Він відстоює свою позицію про те, що немає необхідності у прийнятті необачних рішень, а навпаки існує необхідність у веденні широкого відкритого діалогу, що спирається на історичні та наукові дослідження і має стати основою для прийняття рішення про відповідну форму пам'яті.

Загалом збірник є вагомим внеском до поглиблення та поширення знань про Бабин Яр та створення діалогу, якого прагне Мирослав Маринович, про те, яке значення має Бабин Яр у наші часи та як необхідно пам'ятати про це місце. Водночас видання знайомить з деякими відкритими питаннями наукових досліджень, серед яких не лише масштабне нищення 29 та 30 вересня 1941 р., а більшою мірою вбивства, скоєні на цьому місці пізніше. Це стосується також різних аспектів історії пам'яті, серед яких не останнім є поширення знань про Бабин Яр у міжнародній спільноті після 1945 р.

Переклала з німецької Валерія Колесниченко

10.33124/hsuf.2018.10.09

Поліна Барвінська

СЛАВІК Ю. ШЛЯХ ДО АУШВІЦУ: ГОЛОКОСТ НА ЗАКАРПАТТІ. ДНІПРО: УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ ВИВЧЕННЯ ГОЛОКОСТУ «ТКУМА», 2017. 156 с.

Історія Голокосту впродовж останніх десятиліть належить до провідних тем сучасної світової історіографії. Відповідно існує величезна кількість досліджень найрізноманітнішого характеру: від «подієвого» наративу до концептуально-засадничих праць, авторів яких намагаються осмислити причини та проблеми страшної трагедії XX століття в глобальній перспективі, запропонувати нові методологічні підходи, концепції та теорії. До прикладу, книжка Тімоті Снайдера «Чорна земля. Голокост як історія і застереження»¹. Праці такого гатунку зазвичай породжують гострі дискусії, які слугують кращому розумінню історії винищення євреїв в роки Другої світової війни і дають поштовх до нових досліджень.

На жаль, не можна ще сказати про такі ж успіхи української історіографії, де дослідження Голокосту розпочалися на добрих два десятиліття пізніше ніж на Заході. До того ж на них позначилось і небезболісне вивільнення пострадянської історичної науки від марксистсько-ленінської методології й дещо спорадичне оволодіння новим методологічним інструментарієм, слабе знання іноземних мов істориками старших поколінь, незабезпеченість бібліотек працями західних авторів, насамперед концептуального характеру та першочерговість інтересу і запиту на творення національного етноцентричного наративу задля легітимації державності. Правда, як засвідчує проведений історіографічний аналіз у недавніх публікаціях

¹ Тімоті Снайдер, *Чорна земля. Голокост як історія і застереження* (Київ: Медуза, 2017).

² Для прикладу можна назвати міжнародну дискусію за участі Ентоні Полонскі, Дітера Поля та Кая Струве, опубліковану на Форумі часопису «Україна модерна», див.: Antony Polonsky, Дітер Польш і Кай Струве, «Дискусія навколо книжки Тімоті Снайдера *Black Earth: The Holocaust as History and Warning* (New York: Tim Duggan Books, 2015)», *Україна модерна* 24: Єврейські історії українських теренів (2017): 202–233.